

DOI 10.57589/srl.v70i1.3987

UDK 821.163.6.09

Matic Kocijančič

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

matic.kocijancic@ff.uni-lj.si

MIT O ANTIGONI IN POVOJNI POBOJI V SLOVENSKI LITERARNI RECEPCIJI

Povezava med mitom o Antigoni in slovenskimi povojnimi izvensodnimi poboji, ki jo je odmevno opredelil Tine Hribar v filozofskih in političnih spisih iz druge polovice osemdesetih let, se v kontekstu slovenske literarne zgodovine in komparativistike najpogosteje pojavlja v interpretacijah *Antigone* Dominika Smoleta. Pričujoči članek, ki zasleduje stoletno slovensko recepcijo antigonskega mita med letoma 1875 in 1974 – od njegove prve pojavitve v slovenskem jeziku do prve eksplicitne upodobitve slovenskih konfliktov iz časa 2. svetovne vojne skozi njegovo prizmo –, pokaže, da je literarna povezava med tem mitom in osrednjo zgodovinsko travmo tega prostora bistveno širša od Smoletove slovite drame.

Ključne besede: Miran Jarc, Dominik Smole, Tone Svetina, Nada Gaborovič, 2. svetovna vojna na Slovenskem

In Slovene literary history and comparative literature, the connection between the Antigone myth and the Slovene post-war massacres, most influentially formulated by Tine Hribar in his philosophical and political writings from the second half of the 1980s, is most often found in interpretations of Dominik Smole's *Antigona*. The present article, which traces a century of Slovenian receptions of the Antigone myth from 1875 to 1974 – from its first appearance in Slovene to the first explicit portrayal of the World War II-era Slovene conflicts through its prism – demonstrates that literary connections between the myth and the country's central historical trauma range well beyond Smole's celebrated play.

Keywords: Miran Jarc, Dominik Smole, Tone Svetina, Nada Gaborovič, World War II in the Slovene lands

Mit o Antigoni v slovenski literaturi je prvi pregledno obravnaval Evald Koren, ki se je povezave s povojnimi izvensodnimi poboji bežno dotaknil le ob tematizaciji *Antigonine pesmi* Jureta Detele (Koren 1986: 30).

Tine Hribar je sredi osemdesetih eksplicitno povezal *Antigono* Dominika Smoleta in povojne poboje (Hribar 1985: 446), na začetku devetdesetih pa je v *Tragični etiki svetosti* predstavil tudi izvirno primerjalno študijo Sofoklove in Smoletove *Antigone* (Hribar 1991). Pod vplivom te odmevne Hribarjeve interpretacije je Smoletova drama postala ena od osrednjih literarnih referenc pri poosamosvojitvenem soočanju z zgodovinsko travmo bratomornih dimenzij 2. svetovne vojne na Slovenskem, pri čemer se je uveljavila razlaga, da je Smole svojo dramo pisal z mislijo na te dogodke (Kos 2010). Tone Smolej je v letu izida Hribarjeve monografije objavil odlomek iz pogovora s Smoletom, ki pritrjuje tej razlagi:

Tema *Antigona* me je (1958–1959) zanimala seveda zaradi bratomorne vojne, ki sta jo bila v Sofoklejevi *Antigoni* Eteokles in Polinejk. To so bila leta, ko smo že temeljito premišljevali o vojni 1941–1945, bratomorstvo minule vojne je močnemu delu takratnih literarnih tridesetnikov na najrazličnejše načine problematiziralo čas, ki je bil za nami, in življenje, kakršno je nastalo v njem. Sofoklejeva *Antigona* je bila pač idealna predloga za varianto moje izkušnje. (Smolej 1991: 95)

Druga monografija, ki obravnava recepcijo mita o Antigoni na Slovenskem, je *Mit o Antigoni v zahodno- in južnoslovanskih dramatikah sredi 20. stoletja* Alenke Jensterle-Doležal, ki je slovenske tematizacije antigonske snovi, tudi v povezavi s poboji, literarnozgodovinsko umestila v evropski kontekst povojne fascinacije nad tem mitom, predvsem iz dramatiške perspektive.

Goran Schmidt je s spremno študijo v *Zbranem delu* Dominika Smoleta in monografijo o Smoletu pred dobrim desetletjem vznemiril del kulturne javnosti (prim. Harlamov 2012) s številnimi izrazito kritičnimi sodbami o Smoletovi dediščini in njeni recepciji, med katerimi se nahaja tudi teza, da je bila povezava med nastankom Smoletove *Antigone* in povojnimi poboji umetno ustvarjena v obdobju slovenskega osamosvajanja brez prepričljive zgodovinske in interpretativne podlage ter iz ideoloških vzgibov (Schmidt 2011: 137–38; 235). Četudi je teza hermenevtično problematična in brez širše podpore v prevladujočih tokovih literarnokritiške recepcije, ima nekaj vidnih in odločnih zagovornikov, npr. Janeza Pipana (Tadel 2010) in Marcela Štefančiča Jr. (2015).

Matevž Kos je v *Letih nevarnega življenja* poglobljeno razgrnil motiv Antigone v izseljenski literaturi, mdr. v delih Tineta Debeljaka in Karla Mauserja, ki tematizirajo medvojno in povojno nasilje (Kos 2019: 133–34).

Pričujoči članek dosedanje razpravljanje nadgrajuje s strnjeno obravnavo relevantnih literarnih (in prevodnih) del – pretekli prikazi so zgodovino slovenskih reinterpretacij antigonskega mita prikazovali fragmentirano – in obenem pokaže, da je povezava med tem mitom in povojnimi izvensodnimi poboji (pa tudi širšim fenomenom revolucionarnega nasilja) bistveno širša od Smoletove drame, na katero se je diskusija o tej povezavi skoraj izključno osredotočala.

Prva *Antigona*, ki je bila prevedena v slovenski jezik, ni Sofoklova tragiška mojstrovina, temveč danes skoraj pozabljena *Antigona* italijanskega dramatika in pesnika Vittoria Alfierija. Napisal jo je leta 1783, v slovenščini pa je izšla dobrih devetdeset let pozneje, leta 1875. Istega leta je bil v časopisu *Slovenski narod* objavljen tudi članek Maksa Pleteršnika, prva daljša izvorna razprava o Sofoklovi *Antigoni* v slovenščini. Pleteršnikovo besedilo poleg impresivnega filološkega horizonta izkazuje okvirno poznavanje heglovskega branja *Antigone*, obenem pa razkriva, da je že slovenski učenjak

19. stoletja namenil posebno pozornost vprašanju javnega mnenja, se pravi tisti razsežnosti antigonskega mita, ki vznemirja pomemben del njegovih poznejših ubeseditev, tudi slovenskih: »Haimon sam očeta opozoruje, da je občno mnenje za Antigono, da se ona smili Thebancem« (Pleteršnik 1875: 3). Sofoklovo *Antigono* je v slovenščino prvi prevedel Cvetko Golar,¹ tik pred 2. svetovno vojno na podlagi nemškega prevoda še Fran Albrecht, skupaj s *Kraljem Ojdipom* (oziroma *Edipom kraljem*), takrat že tretjim slovenskim prevodom te tragedije.²

Tudi prvo slovensko izvirno literarno besedilo z antigonskim motivom je nastalo v predvojnem času. Gre za *Vaško Antigono*, dramski fragment Mirana Jarca, ki je bil leta 1939 objavljen v prvi in zadnji številki mednarodne literarne revije *Zbornik 39* pod uredniško taktirko Toneta Seliškarja, potem pa skoraj pol stoletja povsem pozabljen (Jarc 2015: 420).³ V osemdesetih ga je ponovno odkril, objavil in komentiral Evald Koren (Koren 1987),⁴ sicer tudi prvi literarni raziskovalec, ki je razvoju antigonskega mita v slovenski književnosti posvetil samostojno študijo (Koren 1986).⁵ Jarčev tekst antigonsko tematiko preslika v priljubljen sižé slovenske književnosti, kmečke upore. Natančneje, odvija se »konec 15. stoletja, po zatoru prvih kmečkih uporov« (Jarc 2015: 142). Jasna in Mara – Jarčevi slovenski preimenovanji Antigone in Ismene – sta izgubili (neimenovanega) brata, ki je bil zaradi puntarske dejavnosti obsojen na smrt z obešanjem, njegovo truplo pa so krvniki v Kreontovem slogu izpostavili v grozeč opomin drugim upornikom in ga prepovedali pokopati.⁶ Jasna situacijo opredeli z naslednjimi verzi (Jarc 2015: 143–44):

O najin brat nesrečni! Samó truplo
na vislicah, plen ptičem roparskim,
je še spomin njegov in opomin
slabičem v strah, a močnim v izpodbudo.
To sveto truplo padlega moža,
ki vodil je naš punt zoper gosposko
za staro pravdo in za božje sonce,
za svetlost v dušah in za božji kruh,
to sveto truplo naj se ne pokoplje
– tako veli ukaz gosposke strašne –

¹ Prva različica Golarjevega prevoda je sicer nastala že leta 1912 za uprizoritev v ljubljanskem SNG (Evald Koren 1986: 27).

² Za popoln popis slovenskih prevodov Sofoklovih del gl. Gantar, Senegačnik 2014: 153–54.

³ Franc Zadavec je v analizi Jarčeve dramatike opozoril na močen vpliv Walterja Hasencleverja (Jarc 2015: 397–98). V luči te povezave bi lahko ugibali, da je Jarčevo uporabo antigonskega motiva morda navdihnila Hasencleverjeva *Antigona* iz leta 1917, najodmevnejša izvirna literarna upodobitev antigonskega mita pred 2. svetovno vojno.

⁴ Nekaj Korenovih utrinkov glede Jarčeve uporabe antigonskega motiva najdemo tudi v zborniku simpozija *Antigona '80: Dvajset let Smoletove drame* (Koren 1981: 1, 25).

⁵ To študijo – ki prvotno obravnava Jarca, Smoleta, Nado Gaborovič in Jureta Detelo – je Koren v francoski različici razširil še s tematizacijami antigonskih motivov v pesmih Radeta Krstiča in Vinka Beličiča (Koren 1992).

⁶ V zgodovino pisju slovenskih kmečkih uporov dejansko najdemo poročila o skrunjenju in nepokopu trupel pobitih nasprotnikov, vendar kot očitek uporniški strani (Gruden 1910; Koropec 1976: 106, 107).

na kraju blagoslovljene zemljé,
 kjer bi čakalo poveličanja,
 ne, marveč naj visi, dokler ga ptice
 in dež in veter, čas ne zgrizejo!
 In še veli ukaz: a kdor ga sname
 in zemlji izroči kakor kristjana,
 ta bo obtožen in obsojen v vózo
 kot puntar! O nedobra nam usoda!
 Brat bil je nama! Naša kri! Naš rod
 po njem je segel iz temè po soncu.

Vaška Antigona obsega en sam dialog – s svojim podnaslovom »Odlomek iz tragedije« namiguje, da je šlo za zasnutek večjega, nerealiziranega dela –, ki parafrazira vsebino in strukturo Sofoklovega uvodnega dialoga med Antigono in Ismeno. Mara Jasni sicer nasprotuje tudi s sklicevanjem na žensko manjvrednost (»Če taka je postava, mar naj jaz, / uboga ženska, skušam zopraviti«, 144; »ne veš, da ženske moramo molčati, / samo možem beseda gre«, 144–45) in očitanjem norosti (»Nesrečna, blazno tvoje je početje«, 144), a v jedru njunega soočenja je tudi pri Jarcu prepoznavno teopolitično vprašanje, ki ga slovenski dramatik prevzame iz središčnega izziva Sofoklove tragedije in prevede v krščanski duhovni kontekst. Jasna se na Marine očitke odzove s sklicevanjem na prednost vesti pred postavo in prednost Boga pred človeškimi oblastniki: »O postava, / ki čista vest je ne prizna, ne veže! / Bog nam sodnik je, ne ljudje sveta, / Mar se bojiš ljudi bolj kot Boga?« (145). Tudi v tej antigonski različici imamo torej opraviti s trkom dveh religioznih pozicij s političnimi posledicami, ne s sporom med religiozno in nereligiozno pozicijo. Mara namreč označi Jasnine besede – njeno zoperstavitev postave in vesti, Božje in človeške sodbe – za blasfemijo. V Marinem duhovnem horizontu – podobno kot v obzorju, ki ga je aktivno branil Sofoklov Kreont in pasivno Ismena – je temelj ustreznega religioznega življenja načelo poslušnosti političnim avtoritetam: »Pregrešno govoriš! Bog ti odpusti, / [...] sodba / – kaj prav, kaj krivo – gre samo gosposki, / tako duhovni nas gospod učijo. / Ne zapeljuj me, sama zapeljana, / oblasti dolžna si se pokoriti, / oblasti hočem biti hči poslušna« (145).

Obe poziciji – Jasnina in Marina – se opirata na novozavezno govorico. V Jasninem vprašanju, »mar se bojiš ljudi bolj kot Boga?«, lahko prepoznamo odmev Petrovega vzklika v *Apostolskih delih*, »Bogu se je treba pokoravati bolj kot ljudem« (Apd 5,29), ene izmed pomembnih referenčnih točk krščanskega nekonformizma. V Marinem sklepu, »oblasti dolžna si se pokoriti«, pa lahko slišimo parafrazo Pavlovega (ali pavlinskega) napotka rimskim sužnjem v *Pismu Efežanom*, »ubogajte svoje zemeljske gospodarje

kakor Kristus» (Ef 6,5; prim. Kol 3,22–24), ki je – iztrgan iz širšega konteksta⁷ – predstavljal enega izmed najljubših bibličnih citatov modernih apologetov suženjstva, npr. v ameriškem vrenju pred državljansko vojno.⁸ Marina pozicija se v luči navedenih bibličnih citatov na prvi pogled morda ne zdi problematična. Njen sklep, »oblasti dolžna si se pokoriti, / oblasti hočem biti hči poslušna«, bi lahko interpretirali v sozvočju s Pavlovim sporočilom. Vseeno pa se ob pozornejšem branju Marinega nasprotovanja Jasni razkrije strnjena oblika sorodnega problema, kot smo ga obravnavali v kontekstu teopolitične države Sofoklovega Kreonta, kjer se politična oblast – s pomočjo doktrine o svojem privilegiranem stiku z voljo bogov – sprva vzpostavi kot neomajni vršilec te volje, v naslednji fazi pa kot njen parazitski nadomestek, »malik«, ob čemer izreče anatemo nad kakršnikoli zasledovanjem religioznosti onkraj smernic oblastniške (samo)volje. Marino stališče, »sodba [...] gre samo gosposki«, je odgovor na Jasnino vprašanje, »Bog nam sodnik je, ne ljudje sveta, / Mar se bojiš ljudi bolj kot Boga?«, ki ga Mara označi za blasfemično (»Pregrešno govoriš! Bog ti odpusti«). Skratka, v Marini perspektivi je blasfemično kakršnokoli razločevanje med Božjo voljo in hotenjem »gosposke«. Še več, »sodba [...] gre samo gosposki« je fraza, ki se poskuša prav v imenu domnevno ustrezne religiozne države vzpostaviti kot nujna dopolnitev izjave »Bog nam sodnik je«, s čimer Mara Jasni – in sebi ter vsem drugim *običajnim smrtnikom* – izpodbija samo možnost služenja Bogu brez posredništva in blagoslova družbene elite. Mara torej v imenu religiozne dolžnosti opredeli absolutnost človeške hierarhije, s katero obenem spodkoplje kakršnokoli smiselnost religioznega življenja onkraj politične poslušnosti. Na tej točki lahko v njenem stališču razberemo izkrivljenje Pavlovega sporočila, ki nosi vsebinske vzporednice s številnimi modernimi (in predmodernimi) političnimi zlorabami Svetega pisma.

Jarc, ki je v *Vaški Antigoni* ponudil tudi prvi izvorni slovenski primer problematizacije nepokopa skozi antigonski okvir, je bil kot partizan ubit med vojno, brez znanega groba. O tem, ali je njegova usoda blizu Polinejkovi tudi v njenih bratomornih razsežnostih, se mnenja razlikujejo. Ob uradni interpretaciji Jarčeve smrti, po kateri naj bi

⁷ Pavel tu ne obravnava – vsaj ne eksplicitno – vprašanja o pravičnosti sužnjelastniškega sistema, temveč daje navodila kristjanom med sužnji, kako naj kljub svojemu nezavidljivemu položaju živijo ustrezno krščansko življenje. Res je, da Pavel ne poziva k uporu – kar je konsistentno s prepoznavno prevladujočo etično držo v Novi zavezi, npr. v Jezusovem izreku, »Jaz pa vam pravim: ne upirajte se hudobnežu, ampak če te kdo udari po desnem licu, mu nastavi še levo« (Mt 5,39) –, vseeno pa se že v tem paragrafu *Pisma Efežanom* nahaja subverzivni element, ki izpodbija hermenevitično strategijo apologetov suženjstva in Pavlovemu navodilu sužnjem vdihne povsem novo pomensko razsežnost: »Tudi vi, gospodarji, se prav tako vedite do njih« (Ef 6,9). Skratka, res je, da Pavel naroča sužnjem, naj nekonfliktno služijo svojim gospodarjem, a obenem tudi gospodarjem naroča, naj postanejo kot oni. Naroča jim, naj služijo svojim sužnjem. To Pavel podkrepi s pojasnilom, »saj veste, da je tako zanje kakor za vas gospodar v nebesih« (Ef 6,9). Tu je doktrini »naravne« človeške hierarhije gospodarjev in sužnjem odvzeta metafizična opora, kakršno so z izmaličeno biblično retoriko mdr. oznanjali zagovorniki modernega suženjstva. Edini resnični *gospodar* je namreč Bog. V širšem kontekstu Pavlovih pism ima to sporočilo številne druge oporne točke. Prim. »Ne postanite sužnji ljudem« (1 Kor 7,23); »Ni ne sužnja ne svobodnjaka, [...] kajti vsi ste eden v Kristusu Jezusu« (Gal 3,28).

⁸ Daly 2002: 37, 128–29; gl. tudi Haynes 2002. Ena izmed pomembnih razsežnosti ameriške polemike o suženjstvu je bilo soočenje bibličnohermenevitičnih argumentov. Na strani nasprotnikov suženjstva velja v tej luči izpostaviti razpravo enega vodilnih abolicionistov, Theodorja D. Welda, *The Bible Against Slavery*. Med zagovorniki suženjstva pa je imel močen vpliv Josiah Priest, še posebej s pamfletom *Bible Defence of Slavery*.

ga med ofenzivo avgusta 1942 ubili italijanski vojaki, »se vse do danes ustno širi tudi neuradna različica. Po tej naj bi bil Jarc žrtev partizanov samih. Pesnikovemu vnuku, slikarju Aleksandru Jarcu, naj bi babica (Zinka Zarnik Jarc, pesnikova žena) večkrat pripovedovala, da jo je teden dni po pesnikovi smrti v Ljubljani obiskal partizanski kurir in ji povedal, da se je Jarc sprl s partizani na terenu« (Jarc 2015: 384). Tega si ni težko predstavljati, če imamo pred očmi Jarčev drzen portret partizanskega ravnanja z oporečniki v fascinantni – žal nedokončani – avtobiografski pripovedi *Čudež nad Bistro*, njegovem zadnjem delu, v katerem je po oceni Marjana Dolgana »kot prvi slovenski pisatelj opisal likvidacijo, ki so jo izvedli partizani, in povrhu kmalu potem, ko se je zgodila« (Dolgan, Fridl, Volk 2014: 85).

Še bistveno močnejše paralele s Sofoklovo tragedijo lahko potegnemo ob življenjski usodi pesnika Ivana Hribovška, tretjega prevajalca *Antigone* v slovenščino, ki se je tega podviga lotil že kot osemnajstletni dijak, v prvem slovenskem letu 2. svetovne vojne. Hribovšek je svoj prevod (ki je bil prvič objavljen leta 2014, z bogato spremno študijo Kajetana Gantarja in Braneta Senegačnika) konec leta 1941 poslal prvima bralcema, simpatiji Anici Resman – ki je v šestdesetih letih odigrala ključno vlogo pri objavi Hribovškove poezije v zamejstvu – in prijatelju ter filološkemu kolegu Janezu Remicu. Hribovšku je kljub vojni uspelo dokončati gimnazijsko šolanje – maturiral je v Beljaku –, nato pa je še celo šolsko leto (formalno le v poletnem semestru 1943, neformalno še v zimskem 1943/1944) študiral klasično filologijo na Dunaju. Ob vzniku vojne je bil blizu krščanskosocialističnemu krogu Edvarda Kocbeka (nekaj pesmi je objavil tudi v njegovi reviji *Dejanje*), ki ga je navdušil za sodelovanje v odporiškem gibanju. V času študija se je sicer uspešno izmikal vojni vihri, konec leta 1944 pa to ni bilo več mogoče. Takrat se je Hribovšek – predvsem zaradi odpora do naraščajočega komunističnega terorja, ki je terjal življenja nekaterih njegovih sošolcev, somišljenikov in prijateljev, ndr. tudi Remičevega očeta – pridružil domobrancem.

Konec maja in junija 1945 se je na področju Slovenije odvil najbolj množičen pomor v Evropi po predaji sil osi. Jugoslovanski partizani so tu v tem času pobili okoli 70.000 ljudi, ki so poskušali zbežati v Avstrijo in se predati britanski vojski, kar jim v glavnem ni uspelo. Številne, ki so se predali, so Britanci poslali partizanom in s tem v smrt. Večina žrtev je bila hrvaške narodnosti – pripadnikov in simpatizerjev ustaškega režima ter spremljajočih civilistov, med njimi številnih žensk in otrok –, druga največja skupina pa je bila slovenska, približno 12.000 domobrancev.⁹ Med njimi je bil tudi Hribovšek.¹⁰

⁹ Za natančnejši opis in razlago širšega konteksta teh dogodkov gl. Lowe 2014; Žerjavič 1989; Bogosavljevič 2000: 151; Banac 1988: 67; Tomašević 2001: 765.

¹⁰ Kajetan Gantar, ki je skupaj z Branetom Senegačnikom (2014) temeljito obravnaval Hribovškovo usodo in njegov prevod *Antigone*, je – kot je povedal v intervjuju za *Dnevnik* ob prejemu Prešernove nagrade za življenjsko delo – svoj prevod *Antigone*, ki ga je pripravil na začetku sedemdesetih za uprizoritev v Slovenskem ljudskem gledališču Celje, zasnoval prav z mislijo na poveljne poboje, za katere naj bi izvedel že leta 1945 (Lesničar - Pučko 2022: 13).

Literarne povezave med povojnimi poboji in antigonskim mitom

V tridesetletnem obdobju 1945–1975, ko se v slovenski družbi o povojnih izvensodnih pobojih javno ni govorilo, je bilo prav leposlovje tisto področje, kjer je kolektivno potlačena téma vendarle našla nekaj svojih pomembnih (pred)ubeseditiv. V slovenski literaturi, ki je izšla znotraj jugoslovanskih meja, je bil v tem obdobju nedvomno najbolj ekspliciten – in pravzaprav edini zares neposreden – primer ubeseditve teh dogodkov mimobežen oris krvavega povojnega dogajanja v veliki uspešnici *Ukana*, večdelnem vojnem romanu Toneta Svetine. Tu ni šlo za kakršnokoli kritično opredeljevanje do pobojev, temveč le za bežen vpogled v klavno usodo nasprotnikov junaškega partizanskega upora, osrednje téme tega dela, ki ne zasleduje kakšne subtilne razgrnitve vojnega obdobja, ampak predvsem napeto razvedrilo v slogu akcijskega spektakla. Kljub temu je Svetinov prikaz, ki so ga brale množice Slovencev, učinkoval kot glasnik neizbežnega svobodnejšega diskurza o povojnem dogajanju, četudi se ga je pisatelj dotaknil v enem izmed redkih žanrov – morda edinem –, ki so v tem času lahko prenesli njegovo neposredno tematizacijo.

Bistveno manj eksplicitna, a obenem bistveno vznemirljivejša – umetniško, duhovno in politično – je bila glede tega vprašanja *Antigona* Dominika Smoleta, ki je nastala približno deset let pred *Ukano*. Občinstvo je v kompleksni Smoletovi simboliki hitro prepoznalo edinstveno soočenje s prikritimi povojnimi zločini – velik del slovenske javnosti je nedvomno vedel, da so se leta 1945 odvijali izvensodni poboji poražencev, le redki pa so, vsaj do Kocbekovih razkritij, poznali njihove razsežnosti –, obenem pa njena skrbno kodirana alegorična govorica niti v svojih najbolj anahronističnih razsežnostih ni vsebovala takšnih neposrednih aktualizacij, ki bi lahko opravičile poseg cenzorjev ali protest partijske nomenklature. Odziv oblasti, ki bi lahko fenomen vsaj do neke mere zadušila iz ozadja, je bil nekoliko inteligentnejši: na premieri se je pojavil predsednik vlade Boris Kraigher, ki je naelektreno tišino ob koncu predstave prekinil z bučnim aplavzom. Ta ponarodela anekdota – katere vir je, kot pri večini najbolj sočnih legend o Smoletovi *Antigoni*, Taras Kermauner – povzame temeljni paradoks zgodnje recepcije Smoletove mojstrovine. Kot mojstrovino jo je namreč slovenski prostor sprejel precej enotno in brez večjih nasprotovanj, pri čemer je tudi tisti del javnosti, ki jo je cenil zaradi prepoznanja njenih najdrznejših zgodovinskopolitičnih navezav – in to prepoznanje je bilo ključna gonilna sila njene odmevnosti –, o njej vseskozi razpravljajal v manj ali bolj zamotanih različicah Smoletove alegorične govorice, ki so se – kot sam Smole – izogibale neposredni zgodovinskopolitični konkretizaciji. To ne pomeni, da Smoletova drama – skupaj s svojo bogato recepcijo – ni imela povsem konkretnega, celo udarnega političnega učinka. Nasprotno, ravno odkrivanje in razvijanje domiselnih načinov, kako zaobiti neposreden konflikt z oblastjo in tematizirati ključne družbene probleme v alternativni govorici, ki je presegala intelektualni in ideološki domet cenzorske represije – tudi v tej luči je bila *Antigona* prelomen kulturni fenomen svojega obdobja –, je predstavljalo eno izmed ključnih strateških ravnanj v izgradnji kulturnega oporečništva, iz katerega so pozneje izšla nosilna gibanja slovenske demokratizacije in osamosvojitve. Poleg tega je Smoletova *Antigona* s svojo edinstveno opredelitvijo problema, ki ga ne bi smelo biti – Polinejka kot umrlega namreč s perspektive vladajočih

sploh ni, v tem se zanje skriva ontološka srhljivost Antigonega projekta –, ponudila globljo kritiko materialističnih ideoloških okvirov, kakršni so takrat (z vse večjimi težavami) poskušali obvladovati jugoslovanski prostor. Smoletova kritika je torej slonela na problematiki nepokopanih žrtev revolucije, še zdaleč pa se ni z njo izčrpala.

Vseeno pa je pomembno poudariti – kot oriše anekdota s Kraigherjem –, da kritična ost Smoletove drame vsaj v prvih dveh desetletjih njenega obstoja ni dosegla kakršnekoli resne polemične razsežnosti. S Smoletovo *Antigono* ni nihče polemiziral kot s političnim izzivom, ker srž tega izziva – onkraj sporočilnosti dejanske drame in uprizoritve, intimne recepcije njenih ustvarjalcev in gledalcev ter osebnih pogovorov med njimi – v slovenski in širši jugoslovanski javnosti sploh ni obstajala. Literarna recepcija je v *Antigoni* praktično čez noč prepoznala eno največjih del slovenske dramatike in opevala njene estetske odlike, obenem pa – vse do interpretacij Tineta Hribarja sredi osemdesetih – v Sloveniji ni bilo nikogar, ki bi si drznil jasno in glasno povedati, da bistvena razsežnost njene vznemirljivosti zadeva odprte rane polpreteklosti. Še celo na simpoziju o Smoletovi *Antigoni* leta 1980 – pet let po Kocbekovem razkritju – so referenti ob svoji tematizaciji nekaterih njenih najbolj izzivalnih razsežnosti uporabljali diskurz, ki je v svoji previdni alegorični distanci mestoma presegal samega Smoleta.

Leto dni pred Kocbekovim intervjujem je v Sloveniji izšlo še eno literarno delo, ki po vsebinski plati zasluži našo pozornost, četudi ni bilo deležno večje odmevnosti ali priznanja. Gre za novelo *Antigona s Severa*, ki jo je pisateljica Nada Gaborovič objavila v zbirki novel *Zvezdni prah* (1974). To je prvo literarno delo, objavljeno v Sloveniji, v katerem je tematika bratomorne vojne med partizani in domobranci eksplicitno povezana z antigonskim mitom. Pristop Nade Gaborovič pri posvojitvi tega mita je podoben Jarčevemu: shemo Sofoklove tragedije prenese na specifično slovensko zgodovinsko situacijo, tako da posamezne osebe iz *Antigone* prevede v manj ali bolj sorodne arhetipe slovenske 2. svetovne vojne. Pri prevajanju imen se igra – kot številne druge moderne *Antigone* – z iskanjem podobno zvenečih imen: Antigona postane Antonka, Ismena je Iza, Eteokles in Polinejk pa sta v tej reinkarnaciji Edo in Pavle. Starša naštetih bratov in sester ne dobita imen, ki bi ju na enak način povezali z Ojdipom in Jokasto, četudi jima Gaborovič nameni tragično usodo: med vojno sta zmotno obtožena sodelovanja z okupatorjem, nakar v obupu storita samomor. Pavle se v želji po maščevanju njune smrti pridruži protipartizanski strani, njegov brat pa – predvsem zaradi jeze ob Pavletovi odločitvi – partizanom. Pisateljica posveti veliko pozornosti psihološkemu izrisu motivacij obeh bratov, tako da nobeden izmed njiju ne prevzame izrazitejših negativnih ali pozitivnih karakteristik.¹¹ Tudi pri Gaborovičevi brata padeta v medsebojnem spopadu – celo na lastni družinski domačiji –, sestri se nato prerekata glede pokopa brata, ki je zaradi sodelovanja z Nemci označen za izdajalca, Antonka pa se v slogu Antigone kljub Izinemu nasprotovanju nazadnje odloči za pogumno dejanje pokopa, ob katerem izgubi življenje. Vaščani – vzporedno s Sofoklovim zborom in polisom – nazadnje prevzamejo Antonkin projekt in uprizorijo triumf spravnega ideala s pokopom Antonke

¹¹ Tovrstno etično uravnoteženje v bratomornem sporu ni niti sofoklovsko niti epsko, ga pa najdemo v nekaterih drugih tragiških virih, pa tudi v številnih modernih *Antigonah*, npr. v Anouilhovi in Smoletovi (Kocijančič 2021).

ob obeh bratih. Vlogo slovenskega Kreonta, ki na vse pretege nasprotuje temu, da bi »domobranski« Polinejk prejel spodoben pokop, avtorica dodeli vaškemu kaplanu. To je – ob upoštevanju prevladujočih simpatij katoliške duhovščine v slovenskem medvojnem konfliktu – nekoliko presenetljivo. Seveda je to presenetljivo le ob takšnem branju, kjer *Antigono s Severa* razumemo kot pisateljičino izrekanje o prevladujočem poteku 2. svetovne vojne na Slovenskem (kljub osrednji medvojni usmeritvi Katoliške cerkve v Sloveniji so številni duhovniki aktivno sodelovali s partizani, katoliški del slovenskega prebivalstva pa je tako ali tako predstavljal večinski del odporiškega gibanja). To novelo bi brez dvoma lahko brali tudi bistveno drugače, npr. kot vpogled v etične dileme specifičnih vzorcev slovenske vojne razdvojenosti, ki niso zadevali – vsaj ne neposredno – večinske populacije. Vloga kaplana pa bi ne nazadnje bila lahko le pisateljičin poskus kritične opredelitve do medvojne vloge Katoliške cerkve (z njeno zlovesčjo kreontsko podobo je shema *Antigone s Severa* pravzaprav blizu poznejšemu najvplivnejšemu slovenskemu vzporejanju antigonskega mita in 2. svetovne vojne v filozofskem projektu Tineta Hribarja). Kakorkoli že, v vsakem primeru je razvidno, da Gaborovičeva z aplikacijo antigonskega mita na slovensko zgodovino poskuša misliti konkretno razdvojenost vojnega obdobja skozi arhetipsko shemo bratomornega spora in obenem osvetliti univerzalnost etičnega problema slovenskih nepokopanih. Četudi je premisa *Antigone s Severa* osnovana na spopadu med vojno in poveljnih izvensodnih pobojev ne tematizira neposredno, je – petnajst let po Smoletovi *Antigoni* in pet let po Svetinovi *Ukani* – jasno, da njena poanta časovno seže dlje od uradnega zaključka vojne na Slovenskem.

Smoletova *Antigona*, Svetinova *Ukana* in *Antigona s Severa* Gaborovičeve so torej trije primeri literarnih del, ki so izšla v Sloveniji med krvavim letom 1945 in Kocbekovim intervijem ter so se, vsako na svoj način, zoperstavljala molku tega tridesetletnega obdobja. Prvo z največjo umetniško vrednostjo in duhovno daljnosežnostjo, a obenem tudi z največjim abstrahiranjem konkretne zgodovinske situacije. Drugo z golo umestitvijo zgodovinskega dejstva v zgodovinski spektakel, brez sodbe, analize ali kakršnegakoli drugačnega ovrednotenja. In tretje s svojevrstno sintezo obeh pristopov, poskusom dobesednega – tudi za ceno umetniške prepričljivosti – prevoda zgodovinskega bremena v antigonsko shemo.

VIRI IN LITERATURA

- Vittorio ALFIERI, 1875: *Antigona*. Prev. Jožef Križman. Maribor: J. M. Pajk.
- Ivo BANAC, 1988: *With Stalin against Tito*. Ithaca: Cornell University Press.
- Srdan BOGOSAVLJEVIĆ, 2000: *The Unresolved Genocide. The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis*. Ur. Nebojša Popov. Budimpešta: Central European University Press. 146–59.
- John Patrick DALY, 2002: *When Slavery Was Called Freedom. Evangelicalism, Proslavery, and the Causes of the Civil War*. Kentucky: The University Press of Kentucky.
- Marjan DOLGAN, Jerneja FRIDL, Manca VOLK, 2014: *Literarni atlas Ljubljane*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

- Kajetan GANTAR, Brane SENEGAČNIK, 2014: *Sofoklova Antigona v prevodu Ivana Hribovska*. Ljubljana: Družina.
- Josip GRUDEN, 1910: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- Aljoša HARLAMOV, 2012: Delo, ki zanika smisel lastnega obstoja. *Pogledi* 15. maj 2012. [Na spletu](#).
- Stephen R. HAYNES, 2002: *Noah's Curse. The Biblical Justification of American Slavery*. Oxford: Oxford University Press.
- Tine HRIBAR, 1985: Slovenski kulturni razvoj 1945–1984 (Analiza Kosovih pripomb). *Sodobnost* 33/2. 223–459.
- Tine HRIBAR, 1991: *Tragična etika svetosti*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Miran JARC, 2015: *Zbrano delo*, 3. Ur. Drago Bajt. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Alenka JENSTERLE-DOLEŽAL, 2004: *Mit o Antigoni v zahodno- in južnoslovanskih dramatikah sredi 20. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Matic KOCIJANČIČ, 2021: Objokovati Mnogozdraha: mit o Antigoni, pokop sovražnikov in ideal sprave v starogrški literaturi. *Primerjalna književnost* 44/2. 71–83.
- Evald KOREN (ur.), 1981: Antigona '80: Dvajset let Smoletove drame. *Primerjalna književnost* 4/1.
- Evald KOREN, 1986: Antigona v slovenski literaturi: situacija ali junakinja? *Primerjalna književnost* 9/1. 27–31.
- Evald KOREN, 1987: Antični mit in slovenska zgodovina. Mirana Jarca prolog k tragediji *Vaska Antigona*. *Socialni realizem v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ur. Franc Zadavec. Ljubljana: FF, Znanstveni inštitut. 373–81.
- Evald KOREN, 1992: L'Antigone dans la littérature slovène: situation ou héroïne? *Acta neophilologica* 25. 73–79.
- Jože KOROPEC, 1976: Brežice v srednjem veku. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1. 106, 107.
- Matevž KOS, 2019: *Leta nevarnega življenja: Pet fragmentov o slovenski literaturi in drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Janko KOS, 2010: *Zgodba o Antigoni*. *Pogledi* 7. april 2010. [Na spletu](#).
- Tanja LESNIČAR - PUČKO, 2022: Kajetan Gantar, Prešernov nagrajenec: Pot v nebesa vodi preko latinščine. *Dnevnik* 6. februar 2022. 12–14.
- Keith LOWE, 2014: *Podivjana celina: Evropa po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Modrijan.
- Maks PLETERŠNIK, 1875: Antigona. *Slovenski narod* 26.–28. november 1875.
- John PRCELA, Stanko GULDESCU (ur.), 1970: *Operation Slaughterhouse: Eyewitness Accounts of Postwar Massacres in Yugoslavia*. Philadelphia: Dorrance.
- Josiah PRIEST, 1851: *Bible Defence of Slavery*. Louisville: J. F. Brennan.
- Dominik SMOLEJ, 2009: *Zbrano delo*, 2. knjiga. *Dramski spisi I: Antigona*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Tone SMOLEJ, 1991: Grški mit in slovenska dramatika. *Jezik in slovstvo* 37/3-4. 91–35.
- Sofoklej, 1941: *Edip kralj – Antigona*. Prev. Fran Albrecht. Ljubljana: Slovenska matica.
- Sophokles, 1924: *Antigone*. Prev. Cvetko Golar. Ljubljana: Zvezna tiskarna in knjigarna.
- Marcel ŠTEFANČIČ Jr., 2015: Ljubezem je hladnejša od smrti. Zakaj je Žižkova *Antigona* ultimativna spravna slovesnost. *Mladina* 10. april 2015. [Na spletu](#).
- Boštjan TADEL, 2010: Pogovor z Janezom Pipanom. Nekoč sem se *Antigone* bal, danes se mi zdi čista agitka. *Pogledi* 7. april 2010. [Na spletu](#).

- Jozo TOMAŠEVIČ, 2001: *War and Revolution in Yugoslavia*. Stanford: Stanford University Press.
- Theodor D. WELD, 1838: *The Bible Against Slavery*. New York: The American Anti-Slavery Society.
- Vladimir ŽERJAVIČ, 1989: *Gubici stanovništva u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Jugoslovensko viktimološko društvo.

SUMMARY

During the pluralization and democratization of the 1980s, a tight connection was woven in Slovene public discourse between the massacres after World War II – one of the central taboo topics at that time – and the myth of Antigone. The most influential formulation of this connection can be found in the philosophical and political project of Tine Hribar, and is dealt with in some of his foundational works, most exhaustively in *Tragična etika svetosti* (The tragic ethics of holiness). Hribar was also the first to explicitly link the post-war massacres to Dominik Smole's *Antigona*. Over the past three decades, this celebrated play has gained a place in broader cultural awareness as a kind of hermetic precursor to the thematization of the post-war killings through Antigone, and also as the central literary reference for this question.

This article traces the myth of Antigone from its first appearance in Slovene – the translation of the play *Antigone* by the Italian playwright and poet Vittorio Alfieri – to the first direct literary connections between this myth and World War II-era Slovene conflicts. Sketching the post-war mass killings, the article presents those fundamental aspects of this historical trauma that caused it to be situated within the mythological schema of Antigone. The concluding part discusses three literary works that each in its own way resisted the silence of the thirty-year period that followed the massacres: beside Smole's masterpiece, there is also *Ukana* (The deception) by Tone Svetina and *Antigona s severa* (Antigone from the north) by Nada Gaborovič.